

מאיר נזרי

חידודי לשון קלמבוריים

מאמר זה מתמקד במשמעות החדשה של צירוף לשוני ידוע או במשמעות הנלווית אליו. רוב הצירופים הנדונים להלן הם ממקורות מסורתיים, כמו שיבוצים מקראיים, מאמרים תלמודיים או הלכתיים.

המאמר פותח בתשתית היסוד של הקלמבור, הוא השיבוץ המקראי שונה ההוראה, ואחר כך בהגדרה של הקלמבור ובהדגמות של חידודי לשון קלמבוריים מסורתיים וחדשים. בהמשך מודגמים חידודי לשון מן השירה, מן הפרוזה הרגילה והחרוזה, מספרות המוסר ומעולם הפרסום בימינו. נעשה ניסיון לעקוב אחרי התשתית הרעיונית והלשונית של חידודי הלשון. המאמר נחתם במיון חידודי הלשון לקטגוריות תוך הדגמה מקובץ שיריו וקיונותיו של הרב רפאל משה אלבאז מן המאה התשע-עשרה.

מבוא: השיבוץ המקראי

השירה העברית (ובכללה הפרוזה החרוזה) בספרד בנתה את שפתה וסגנונה על הלשון המקראית, הן בהישענות על אוצר המילים המקראי הן בשימוש בפסוקים קצרים או בחלקי פסוקים מכל ספרי התנ"ך. לפיכך אחד ממאפייניה של ספרות זו הוא השיבוץ מקראי לסוגיו. כל מבקרי שירה זו לא התעלמו מהשיבוץ המקראי ומשאר קישוטי השירה. זכות הראשונים היא לר' משה בן עזרא בספרו "אלמד'אכרה ולמחאצ'רה" הערבי על מהדורותיו, אף שקיצר בנושא זה. הדיון בשיבוץ המקראי נרחב על ידי החוקרים המאוחרים בספריהם על שירת ספרד כמו "תורת השיר" לדוד ילין (תשל"ח), שסקר את מחקרי קודמיו כולל דוקס ושאול עבדללאה, "חידוש ומסורת" לדן פגיס (1976), ולאחרונה נתעדכן המחקר בנושא זה על ידי שולמית אליצור (תשס"ד).

הראשון שדן בשיבוץ המקראי הוא כאמור רבי משה בן עזרא.¹ על פי דבריו, השימוש בשיבוץ המקראי בשירה הספרדית בא בהשפעת השימוש בשיבוץ של פסוקי הקוראן בשירה הערבית. בדיונו הוא מבחין בשני סוגים של השיבוץ המקראי בהשפעה ערבית: השיבוץ המקראי המעשיר את בית השיר במקור חדש אבל שומר על משמעותו המקורית במקרא, והשיבוץ המקראי המעשיר את השיר בהקשר חדש:

המשוררים הערביים אוהבים לקחת פסוקים מן הקראן שלהם ולשים אותם בשיניהם... גם המשוררים העבריים יכולים לעשות זאת בפסוקים שלמים או חצאי פסוקים של כתבי הקדש...

יש למשוררים הערביים עוד שימוש נפלא הם לוקחים מאמר מן הקראן שלהם ומשתמשים בו באופן חדש המתאים למטרתם... גם המשוררים שלנו השתמשו במבטאים כאלה ושמנו בבתיהם פסוקים מכתבי הקדש ופירשו אותם באופן המתאים למטרתם (שירת ישראל, עמ' רה–רו).

דוד ילין (תשל"ח, עמ' 118–131) הדגים בפירוט רב את השימוש בשיבוץ המקראי על שני סוגיו הראשיים: השיבוץ המקראי השומר על משמעו (לצד שונה המגמה) והשיבוץ שונה ההוראה הנעים והמפתיע ביחס למקורו. דן פגיס (1976, עמ' 70–77) חילק את השיבוץ המקראי לשלוש קבוצות: (א) שיבוץ נייטרלי שחוץ מהגיוון הלשוני אין בו משמע חדש ביחס למקורו, (ב) שיבוץ שונה הוראה הבא במשמעות חדשה ומפתיעה, (ג) ועל שני אלה הוסיף את השיבוץ הנוצר על ידי מספר שיבוצים בשיר שענינם המקורי מאיר השיר באור חדש או תורם להבנת מבנהו הפנימי. מקור נוסף הוא כאמור ספרה של שולמית אליצור (תש"ע, כרך ג, עמ' 349–400) המוסיפה על האבחנות הנ"ל את השיבוץ הטעון בשיבוץ מקומי על שני מטעניו: מטען חיובי ומטען שלילי. שיבוץ מקראי עם מטען חיובי הוא שיבוץ שמכוח הקשרו למקורו מתרחבת משמעות הדברים המובאים בשיר, ולפיכך קרוי גם שיבוץ מורחב, לעומת שיבוץ מקראי עם מטען

1 ראו שתי המהדורות של שירתו: שירת ישראל, עמ' רה–רו, ומהדורת הלקין, עמ' 298–301.

שלילי היוצר סתירה בין הקשרו המקורי לבין הקשרו החדש. כקודמיה גם אליצור מתעכבת על השיבוץ שונה ההוראה (שם, עמ' 397–400).

לענייננו חשוב הוא השיבוץ שונה ההוראה הנעים והמפתיע הזוכה לתשומת לב ולדיון מיוחד ונרחב על ידי כל החוקרים. סוג זה הוא התשתית הרעיונית לשימוש בשיבוץ הקלמבורי או המוער, נושא דיונו. להלן כמה שיבוצים מקראיים שוני הוראה, שחלקם הודגמו על ידי החוקרים הנ"ל.

א. הַיּוֹכֵל אִישׁ נְשׂוּא יַלְדֵי זְמַנִּים / עֶבֶד שְׂדֵי וְהוּא עוֹבֵד אֲדָמָה? (ילין, תשל"ח, עמ' 135).

(=האם יוכל האדם לעבוד את ה' בזמן שהוא שקוע בתאוות העולם הזה).

השיבוץ 'עֶבֶד אֲדָמָה' על פי בראשית ד, ב: 'וַיְהִי הֶבְל רָעָה צֶאֱן וְקִיֵּן הָיָה עֶבֶד אֲדָמָה' פירושו במקורו מעבד קרקע, חקלאי. לעומת זאת, בשיר המוסר והתוכחה מקבל משמעות של אדם המתמסר לחומריות לתאוות העולם.

ב. אחד משירי ריה"ל מסוג סליחה מתאר את האווירה של הנאספים בבית התפילה בימי הסליחות:

יום פְּבִית אֵל נוֹעֲדִים / לְהוֹדוֹת אֲנָשֵׁי מְשׁוּבָה
וַיֵּאמְרוּ אִישׁ אֶל אַחִיו / נִתְּנָה רֵאשׁ וְנִשְׁוָבָה (שם, עמ' 136).

השיבוץ 'נִתְּנָה רֵאשׁ וְנִשְׁוָבָה' שבמקורו (במדבר יד, ד) מביע את רצון הערב רב לשוב מצרימה, מוסב כאן על החזרה בתשובה של הנאספים בבית התפילה.

ג. בפיוט שעניינו בקשה על הגשמים משתמש המשורר בשיבוץ 'וַיִּחַפְּרוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ' על הגשמים הרבים החופרים את האדמה, כאשר במקורו (דברים א, כג) מוסב על המרגלים את ארץ כנען.

יוֹצֵק מַיִם עַל יַבְשָׁה / בְּגִשְׁמֵי רַחֲמִים חוֹשָׁה
וַיִּחַפְּרוּ לָנוּ אֶת הָאָרֶץ (שם)

ד. השיבוץ שונה הוראה לפעמים מובא ממקורות קודש של התפילה כמו מכתם זה:

עַל צְוֹאֲרָךְ / וּשְׁעַר רֵאשׁ
יֵשׁ לְבָרְךְ / יוֹצֵר אוֹר וּבוֹרֵא חֲשָׁךְ (פגיס, 1976, עמ' 73).

מכתם זה נאמר, כנראה, במעמד של חופה, כאשר המשורר התפעל מצווארה הצח והלבן של הכלה כמו גם משערה השחור. ניגוד הצבעים עשה עליו רושם עז, והוא הוסיף על 'שבע הברכות' ברכה שאומרים בכל יום בברכת היוצר על שברא ה' את האור ואת החושך, והסב אותה על ה' שיצר את הבריאה היפה בדמות הכלה המרשימה. אף על פי שהשיבוץ 'יוצר אור ובורא חֹשֶׁך' מקראי הוא ומקורו בישעיה מה, ז, הרי כאן על ידי תוספת הביטוי 'שֵׁשׁ לְכִרְךָ' מסתבר שנלקח מברכת יוצר של התפילה.² ביטוי זה מפתיע הוא לא רק במשמע החדש אלא גם במתח שבין מקורו הקדוש להקשרו החדש בין קדש לחול.

נוסף על הספרות שהבאנו לעיל, ראוי לציין את מחקרם של גדעון טורי ואבישי מרגלית (תשל"ג) 'דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול'.³ אף-על-פי שעוסק הוא באסכולה של הספרות העברית החדשה השונה מאוד מן הסגנון של השירה בספרד ובצפון אפריקה, הרי תאוריית המיון של הצירוף הכבול ראויה להשוואה ולבחינה כלשהי עם המיון של השיבוצים המקראיים והקלמבוריים. 'צירוף כבול' הוא רצף מילים הנוטות להופיע ביחד ובסדר קבוע. 'שימוש נורמטיבי בצירוף הכבול' הוא שימוש בצירוף ללא כל שינוי. 'שימוש סוטה בצירוף כבול' הוא שימוש בצירוף בשינוי כלשהו, שיש בו פגיעה בצירוף הכבול. בדרך כלל, שינוי בצירוף הכבול יוצר משמע או גוון חדש בצירוף הסוטה. הדיון של המחברים מתמקד בדרכי הפגיעה בצירוף הכבול ובמיון לקטגוריות.⁴ השיבוץ המקראי לא נעלם מן המחברים, אבל אין הם דנים בו. לדבריהם, קישוט השיבוץ בימי הביניים בספרד נחשב לאחת הטכניקות המקובלות בשירה ובספרות, כאשר התנ"ך משתקף כקובץ שכל צירופי המילים שבו הם צירופים כבולים. הם מביעים את הערכתם לשיבוצים מקראיים כצירופים בעלי ערכיות גבוהה, מציינים את היעדרם בספרות העברית החדשה תוך הנמקה שיש בה וידוי של הגינות: "הנורמות הלשוניות והתרבותיות של הדור (בהן מיעוט

2 ראו פגיס, 1096, עמ' 73.

3 מאמר זה הובא לדיעתי על ידי מו"ר פרופ' אפרים חזן.

4 ראו הטבלה, שם, עמ' 100.

הבקיאות במקורות, השאיפה להימנע ממליציות וכיוצא באלה) המשותפות לרוב הקוראים ולחלק ניכר מן הסופרים, אינן מעודדות את השימוש בטכניקה זו...” (שם, עמ' 111, הערה 23).

הקלמבור – הגדרה, שימוש וסוגים

על פי מילון אבן שושן (בערכו), הקלמבור, calembour (מונח צרפתי), הוא משחק מילים משעשע, שימוש בהוראותיה השונות של מילה מסוימת או של מילים דומות בהגיתן לחידוד לשוני. כמו הממרה ההלצית כי בשר עוף אינו בחזקת בשר, על פי בראשית טו, א: 'וְיָאֵת הַצֶּפֶר לֹא בְקָתָר' = 'לא בשר' לפי המבטא האשכנזי.

על פי זה אפשר להוסיף הלצה ולהוכיח, כי עם ישראל במדבר במזג האוויר החם העדיפו מים קרים מבארה של מרים על התה החם על פי שמות יז, ב: 'וַיִּרְבֵּ הָעָם עִם מֹשֶׁה וַיֹּאמְרוּ תָּנוּ לָנוּ מַיִם וְנִשְׁתֶּה'. 'וְנִשְׁתֶּה' = וניש תה = ולא תה.

במובן רחב יותר הקלמבור הוא שיבוץ מוער, גוון נוסף של שיבוץ שונה הוראה, מקראי או תלמודי. שיבוץ זה שונה בכתיבו ממקורו ומזוהה בשינוי זעיר של אות או תנועה, שמחולל בו המשורר, שינוי היוצר משמע חדש של השיבוץ המקורי. השיבוץ המוער הוא מעין הערה המופנית לקורא לתשומת לב למשמע החדש. בדרך כלל מופיע גרש או גרשיים באות החדשה לציון השינוי, ולפעמים, חסר גרש או סימן לשינוי או שנשמט על ידי המדפיסים, והקורא מזהה אותו על פי ידיעת המקור.

השיבוץ הקלמבורי המוער נפוץ אצל חכמי המזרח וצפון אפריקה במכתבים, בהקדמות לספרים ובאיגרות של חכמים זה לזה, דוגמת 'לשון לימודים' לר' יעקב אבן צור והאיגרות המכונסות ב'קהלת צפרו' לר' דוד עובדיה. ראויים לציון כתביו וספריו הרבים של הרב חיים יוסף דוד אזולאי (תפ"ד–/1724 תקס"ו/1806) המשופעים במגוון רב של שיבוצים קלמבוריים וחידודי לשון.⁵ באיגרות אלו מופיעים ביחד עם השיבוצים המוערים בשינוי זעיר גם שיבוצים ללא כל שינוי של כתיב או תנועה אבל

5 ראו דוגמות בסידור החיד"א, בלקט דברים לפני קטעי תפילה.

במשמעות חדשה ומפתיעה. באשכנז ראוי לציון הספר 'יסוד ושורש העבודה' לרב אלכסנדר זיסקינד, שהודפס לראשונה בתקמ"ד/1782, ובו מגוון חידודי לשון, אולי בהשפעת החיד"א. הנימה המשתמעת מרוב המקורות והאיגרות הרוויים בשיבוצים הקלמבוריים היא נימה של בדיחות הדעת, השתעשעות לשונית והנאה אסתטית הגורמת קורת רוח לכותב ולקורא. כמה חוקרים התייחסו לחידודי לשון אלה בשירה,⁶ בספרות השו"ת⁷ ובאיגרות חרוזות.⁸

באיגרות אלו, כמו במקורות אחרים, משלבים הם בתיאוריהם הן שיבוצים מקראיים ותלמודיים קלמבוריים מוערים, כלומר עם שינוי זעיר של אות, הן שיבוצים שוני הוראה בצורת פסוקים או מאמרים תלמודיים ככתבם וכלשונם, עד כדי כך ששני סוגים משתמעים כסגנון קלמבורי משותף כאילו היו סוגה לשונית אחת.

הדגמה משירת ראב"ע

1. 'לא תִּחְרוֹז בְּשׁוֹר וּבַחֲמוֹר

כִּי אִם אֶת הַחֲמוֹר / הֶעֱלָ אֶל הַר הַמֹּר

וְאֶת הַשׁוֹר / שִׁלַּח לְאַרְץ הַמִּישׁוֹר' (ילין, תשל"ח, עמ' 12)

משוררי ימי הביניים מיינו את החרוז לשלוש קבוצות: חרוז משובח, חרוז ראוי וחרוז עובר (ילין, שם). חרוז משובח הוא חריזת מילים הדומות בשלושה עיצורים ובשתי תנועות שביניהן כמו: אֶסְרִיךְ, עֲדְרִיךְ, עֲבְרִיךְ. חרוז ראוי הוא חריזת מילים הדומות בשני עיצורים ובתנועה אחת כמו: רֶד, עֲרֶד, שְׂרֶד. חרוז עובר הוא חריזת מילים הדומות בעיצור אחד בסוף המילה ובתנועה שלפניו: סוֹד, עוֹד, נוֹד. החרוז המומלץ הוא החרוז הראוי, ולא החרוז העובר. כלל זה סיכם ראב"ע במכתם השירי הקלמבורי הנ"ל 'לא תחרוז בשור ובחמור'.

6 ל כמה דוגמות ראו חזן ואליהו (מהדירים), תהלה לדוד, עמ' 88 ועמ' 162–163.

7 ראו שרביט, תשנ"ו; תשס"ה.

8 ראו חיטין משיח ולביא, תש"ע.

לאיסור חרישה בשור וחמור ניתנו על ידי המפרשים שני טעמים שהמשותף לשניהם הוא צער בעלי חיים: צער פיסי או נפשי. על פי הטעם הראשון, לשור ולחמור כוחות שונים, וחרישה ביחד מאלצת את הבהמה החלשה לעבוד בכוח של החזקה.⁹ זה הצער הפיזי. על פי הטעם השני, הצער הנגרם הוא צער נפשי: השור מעלה גרה, והחמור אינו מעלה גרה. החמור הרואה את חברו השור מעלה גרה מדמה בנפשו, שאין נותנים לו מזון ומרגיש עצמו מקופח, זה גורם לו עגמת נפש.¹⁰ לפיכך בא הצו 'לא תחרש בשור ובחמור יחדיו' (דברים כב, י). בשני הטעמים קיים הצער הנפשי הוא עגמת הנפש הנגרמת למין החלש.

עד כאן המשל, והנמשל הוא כך: עקרון החריזה הראויה הוא ליצור הרמוניה מוסיקלית שלמה הגורמת גם נחת רוח וסיפוק לשומע המאזין. שימוש בצלילים שונים צורמים או מזויפים גורם עגמת נפש לשומע. כשם שאין לחרוש בבהמות כלאיים כמו שור ובחמור מטעם צער ועגמת נפש, כך אין לחרוז בחרוז כלאיים היוצר צליל בלתי מתאים. זהו הרקע להבנת השיר הקלמבורי 'לא תחרז בשור ובחמור'.

המילים שור / חמור הן מסוג החרוז העובר שאינו מומלץ. לעומת זאת, המילים החמור / המור וכן השור / המישור הן מסוג החרוז הראוי.

2. בְּיָוִם פְּלוֹת וְחֲמוֹת רִיב יִגְרוּן

בְּאֵהָל אִישׁ אִישׁ תִּשְׁפֹּן בְּעֵתָהּ

וְאִשֶּׁת חָן בְּאִשָּׁה עֵין יְמִינָהּ

הָלֹא תִשִּׁית וְעָרְפָה לְחֲמוֹתָהּ (ילין, שם, עמ' 85).

בשיר זה המתאר ריב בין הכלה לחמותה הגורם בעתה בבית, מהלל המשורר את אשת החן המפנה מבטה כלפי בעלה, ואת ערפה מפנה לחמותה, על משקל 'ותשק ערפה לחמותה' (רות א, יד). שם: ערפה שם פרטי, כאן: העורף שלה, שינוי הנוצר על ידי המפיק בה"א. ערפה < ערפה = העורף שלה. זהו שימוש בשיבוץ מקראי השונה ממקורו לא רק בהוראה אלא גם בכתיב.

9 ראו פירוש רבי אברהם אבן עזרא, דברים כב, י.

10 רמב"ם, הלכות כלאים פ"ט ה"ז (ראו דעת מקרא, דברים כב, י).

3. אֲשָׁפִים / לְבֵית הַשָּׁר / אוֹמְרִים / כָּבֵר רָכַב

אָבָא / לָעֵת עָרַב / אוֹמְרִים / כָּבֵר שָׁכַב

אוּ ? / עָלָה מְרַכֵּב / אוּ ? / עָלָה מְשַׁכֵּב

אוֹיָהּ / לְאִישׁ עֲנִי / נוֹלַד בְּלִי פּוֹכֵב (מהד' כהנא, כרך ראשון, עמ' 10).

המשורר הקובל על מזלו שאינו מאפשר לו לפגוש את השר להיעזר בו, מסיים במילת הצער 'אויה'. אבל מילה זו מופיעה פעמיים בטור השלישי על ידי קריאה נכונה של השיר בקצב של המשקל. אוּ ? / עָלָה מְרַכֵּב / אוּ ? / עָלָה מְשַׁכֵּב. זהו סוג של קלמבור מורכב הנוצר על ידי צירוף שני מבעים.

4. כְּבוֹדִי בְּמִקוּמִי וְאִם אֲשַׁפִּיל שְׁכָתִי

וְלֹא אֶבְחַר מְקוֹם בְּנִקְלִים בְּמִקוּמִם

אֲשֶׁר הִמָּה חוֹשְׁבִים הִיּוֹתָם רֹאשׁ מוֹשֵׁב

וְהַמוֹשֵׁב לָהֶם יִכְסֶה עֲלֵבוֹנָם

אֲנִי הוּא הַמְּקוּם / וְהַמְּקוּם אֵתִי

וְהִמָּה – הַמְּקוּם יִמְלֵא חֲסָרוֹנָם (שם, עמ' 11)

שיר זה הוא תגובה של ראב"ע על כך שלא נתכבד במקום ראוי באיזה מעמד. בשיר מופיעה המילה 'מקום' כמה פעמים במשמע אחד, אף על פי שבמילון נושאת היא כמה משמעים לפי ההקשר: מושב או שטח לישיבה, מעמד ואף אחד מכינויי האל.

המשורר טוען שכבודו של אדם אינו נקבע על פי מקומו, אלא על פי מעמדו. אלה היושבים בראש – המושב הוא הקובע את מעמדו הזמני ומסתיר את מעמדו האמתי. ואלו המשורר הוא עצמו המקום ואילו הם – המקום הנכבד שבו הם יושבים ממלא את חסרונם.

'המקום', בה"א הידיעה, מציין גם כינוי לה', כמו 'המקום ימלא חסרונו' (בבלי, ברכות טז, ע"ב) שאומרים לאדם שמתנה בהמתו או שפחתו או מת עבדו. צירוף זה המופיע בסוף השיר 'וְהִמָּה – הַמְּקוּם יִמְלֵא חֲסָרוֹנָם' נפקע ממנו המובן של כינוי ה', ומובנו בא במשמע היסוד של מקום מיוחד במובן 'מושב'. כיוצא בזה הצירוף 'המקום אתי' בטור 5 בהקשר כללי הוא במובן 'ה' עמי' כמו 'המקום ינחם אתכם', אבל כאן יש לו מובן אחר: בכל מקום שאני אלך אני שומר על מעמדי. כיוצא בזה הצירוף 'אֲנִי הוּא הַמְּקוּם' המתאר את מעמד המשורר שאינו תלוי במקום שבו הוא נמצא.

דוגמות של חידודי לשון קלמבוריים מן המאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה¹¹

1. **שיבוץ לשוני שונה עיצור שורק <צ> ש**
 שלשלת יוחסין, גזע ישישים, קופה של שרשים, החכם השלם, הגזבר הנאמן....
 על פי כבלי, יומא כב, ע"ב, 'אין מעמידין פרנס על הציבור, אלא אם כן קופה של שרצים תלויה לו מאחוריו, שאם תזוח דעתו עליו, אומרין לו חזור לאחורין'. שם: פסול ופגם בייחוסו, כאן: אילן יוחסין מיוחד.
2. **שיבוץ שונה עיצור גרוני ה <א>**
 אַמְרִים המאררים: דברים קשים ונוקבים על פי 'המים המאררים' (במדבר ה, כב).
3. **שיבוץ שונה עיצור גרוני ע <א>**
 קְצִיר הָאֶמֶר = תקציר, סיכום הדברים, על פי 'קציר העמר'.
4. **משפט של רצף קלמבורי**
 ב. אם ידעת בשורה טובה לחברך, מהר תמהרנה לו, את בְּשׂוֹר במדְבָר, וחייתה נפשו בגללך, כי המבשר – מְשִׁיב הרוח. מרכיבי המשפט הם אלה:
 א. 'מהר תמהרנה לו': על פי שמות כב, טו: 'מָהָר יִמְהַרְנָה לוֹ לְאִשָּׁה'. שם: במוכן ישאנה לאשה על ידי מתן המוהר. כאן: למהר להודיע.
 ב. 'את בְּשׂוֹר בְּמִדְבָר': על פי דברים ד, מג: 'אֶת בְּצֹר בְּמִדְבָר בְּאֶרֶץ הַמִּישֹׁר לְרְאוּבֵנִי'. שם: שם של אחת מערי מקלט. כאן: דבר הבשורה. זהו שיבוץ שונה עיצור שורק <צ> ש.
 ג. מְשִׁיב הרוח: על פי תענית א, א: 'מְשִׁיב הרוח ומוריד הגשם'. שם: נוסח הברכה, שאומרים בתפילה על ירידת הגשם לאחר משב הרוח, משרש נשב. כאן: מְשִׁיב את רוחו ומעודדו על ידי הבשורה, משרש שוב. זהו שיבוץ שונה תנועה ושורש.

11 הדוגמות על פי עובדיה, תשל"ה, תעודה 410, עמ' 45.

הקלמבור בספרות המוסר באשכנז

חידודי לשון בספרות המוסר נפוצים הם בעיקר בשערים של ספרים של חכמי ספרד דוגמת ספריו של החיד"א. הספר 'יסוד ושורש העבודה' לרב אלכסנדר זיסקינד, שיצא לראשונה בנאווי דוואהר בתקמ"ב / 1782 הוא דוגמה נדירה של שימוש בחידודי לשון בספרות המוסר באשכנז. להלן דוגמות של חידודי לשון בספרות המוסר נוסח 'יסוד ושורש העבודה' לרב אלכסנדר זיסקינד (כל הדוגמות מכרך א).

- א. אם הולך האדם לבית אולמ"ו בית הכנסת (עמ' קה) = אולם בית הכנסת, על פי קהלת יב, ה: 'כי הלך האדם לבית עולמו'.
- ב. 'לשון של זהורית' (עמ' קכא) = לשון של אזהרה, על פי שבת ט, ג, במובן רצועת צמר בגוון אדום.
- ג. 'טרם נבוא שערינו בתוד"ע כונת פסוקי דזמרה' (עמ' קסט) = לפני שנודיע כוונת... 'על פי תהלים ק, ד: 'באו שערי בתודה'.
- ד. 'אם לא יהא זריז ונזכר להזהר בכל אות ואות במוצאו' (עמ' קעג) = לבטא כל אות במלות התפילה, על פי בבלי, פסחים נ, ע"ב: 'זריז ונשכר' = זריז ומרוויח בזריזותו.
- ה. 'טרם אחל"ה לדבר' (עמ' קפח) = טרם אתחיל לדבר, על פי בראשית כד, מה: 'טרם אכלה לדבר' = לסיים לדבר.
- ו. בעת אשר ישיר את השירה הזאת עלי בא"ר ענין השבח של בוראנו (עמ' קפט) = בזמן שאומר את שירת הים ומבין את ביאורה, על פי במדבר כא, יז: 'אָז יִשִּׁיר יִשְׂרָאֵל אֶת הַשִּׁירָה הַזֹּאת עָלַי בְּאֵר עֲנֹו לָהּ'.
- ז. 'שלושה המה מטיבי סע"ד לאדם ומועילים' (עמ' רלג) = שלושה דברים העוזרים, על פי משלי ל, כט: 'שלושה המה מיטיבי צעד'.
- ח. 'אלה אזכרה ואשפכה עלי נפשי כי אעבר בש"ח שיחה זו תפילה' (רלט) = אעבר לדון במי ששח ומדבר בשעת התפילה, על פי תהלים מב, ה: 'כי אעבר בסך אדם עד בית אלהים'.
- ט. 'ומי שענינים להם ולו יראו' (עמ' סה) = מי שמתבונן בעניניו, על פי ירמיהו ה, כא: 'ענינים להם ולא יראו'.
- י. 'ההודע"ה במקצת מאמרי הזהר' (רפב) = להודיע קצת מאמרי הספר הזהר, על פי בבלי, כתובות פז, ע"ב: 'הודאה במקצת הטענה'.

דוגמות של חידודי לשון קלמבוריים מעולם הפרסום בימינו

1. בעיתון הכלכלי 'גלובס' הופיעה תמונה ובה תערוכת יינות, ומעליה הכותרת: 'גן עדן של שותים', פראפראזה לניב הידוע 'גן עדן של שוטים'. לייך שתי תכונות: חיובית ושליילית. שתייה במידה סבירה היא טובה, ועליה נאמר 'ויין ישמח לב אנוש' (תהלים קד, טו), לעומת שתייה מופרזת הנוטלת מן השוטה את דעתו בבחינת 'נכנס יין יצא סוד'. השתייך הוא בבחינת לץ ולא חכם 'לץ הייך הָמָה שְׁכָר וְכָל שְׂגָה בּוֹ לֹא יִחְכְּם'. לפיכך השוטה במידה הוא מצוי בגן עדן של שותים לעומת השיכור שמקומו בגן עדן של שוטים.
2. הפרסומת של אוניברסיטה בר אילן שהופיעה כמה פעמים בעיתונים: 'יום פתוח באוניברסיטה בר אילן'! 'פתוח שתבואו'!
הביטוי 'פתוח שתבואו' מזכיר את המקביל לו המקורי 'בטוח שתבואו'.
3. הפרסומת של מכללת תלפיות: 'אקדמייה – שילוב לימודים תורניים במסגרת בתי המדרש "אביב" ו"בינת"'. בחלוקת המילה אקדמייה לשני חלקים ולשני צבעים כדי להמחיש את המשך הפרסומת. 'אקדמייה' הנשמע כ'אקדמייה' רומז גם למטען התורני המשתלב בהשכלה הכללית.
4. הכותרת 'שהשמחה במעונות' מתוך חוברת 'בדרך לתואר' (תשע"א) והכתבה על היתרונות שבמגורים במעונות, על פי נוסח הזימון לחתן 'ברוך שהשמחה במעונו' (בבלי, כתובות ה, ע"א).
5. השם 'מכון מופ"ת' שפירושו 'מכון מחקר ופיתוח תכניות לימודים' משתלב יפה בהוראת מכון למופת.
6. פרשת עמנואל ומאסרם של ההורים בכלא מעשיהו הולידה את הקלמבור העיתונאי 'חסידים ואנשי מעשיהו' על דרך הביטוי המקורי 'חסידים ואנשי מעשה' (סוכה ה, ד).

הקלמבור בפרוזה – סיפורים קלמבוריים

1. מספרים על ר' אברהם בן עזרא שהלך לבקר בבית חברו. לא היה לבוש כראוי, ואשת החבר שלחה אותו בכעס. חלשה דעתו של ראב"ע, והחליט למתוח את ידידו במשפט קלמבורי:
 – ידידי, לידיעתך, הייתי בביתך, וכבר מביאה ראשונה נתעברה בי אשתך!
 שם הפעולה 'ביאה' של השורש 'בוא' הוא דרמשמעי המציין בלשון המקרא ביקור, ובלשון חז"ל – יחסי אישות, כמו 'האשה מתקדשת בשלוש דרכים בכסף, בשטר ובביאה' (קידושין א, א). הפועל 'נתעברה' גם הוא דרמשמעי ומציין בלשון מקרא כעס, כמו 'ויתעבר בי ה' למענכם' (דברים ג, כו), ובלשון חז"ל – עיבור השנה (מגילה א, ד) והיריון (בבלי, מו"ק ט, ע"א).

2. סיפור קלמבורי נוסח חסידי:

שאל רב אחד את תלמידו:
 בן כמה אתה? – בן עשרים ואחת השיב התלמיד.
 בן עשרים ואחת, ועדיין לא נשאת אשה? שאל הרב, האם נתעלמה ממך המשנה בן שמונה עשרה לחופה? !
 – כן, השיב האברך בחיוך, אבל אני נוהג להאריך ב'שמונה עשרה'.
 כן, ענהו הרב, בחיוך רחב מלא חיבה, אבל מי שמאריך יותר מדי ב'שמונה עשרה' עלול לאבד את ה'קדושה'! (על פי אליהו, תשס"ה, עמ' עב).
 המונח 'שמונה עשרה' המציין שם מספר הוא גם שמה של תפילת העמידה. המושג 'קדושה', המציין דרגה רוחנית של טהרה ופרישות, הוא גם השם של הקטע בתפילת שמונה עשרה 'נקדישך ונעריצך' שאין אומרים אותו אלא במניין.

הקלמבור באיגרות החרוזות

כאמור, יש איגרות חרוזות המתאפיינות בעושר קלמבורי דוגמת 'לשון לימודים' לר' יעקב אבן צור והאיגרות המכונסות ב'קהלת צפרו' לר' דוד

עובדיה, שנזכרו למעלה. להלן הדגמות על פי איגרת ניהומים משנת התר"ז/1907 על חכם בשם יהודה, בחתימתם של שישה מחכמי פאס.¹²

א. קול ענות / הגא והי וקינות, ונפש דואבת / בערה בה להבת / שעולה השלהבת. יללה רבתה, אל שמועה באה ונהייתה / אזלא גריש סגולתא.

ב. כי יצא הקצף בק'צף מלא / ויאמר ה' יאודה יעלה ויעל יהודה.

ג. קול בוכים עין במר בוכה / בעמק הבכא, לא ננעלו שערי דמעה / וי חסרא ארעא / מי יורה דעה / מי יבין שמועה / כולהו תנויי בנוזיקין ועוקצין כי נגזר מארץ ראש וקצין מלך יהודה.

ד. קול אומר קרא / זו תורה / איה הפה שאציר כל ס'פור טהורה / איה הלשון הממהרת לדבר צחות, והשביע בצחצחות באר"ש נכוחות, ש'בטו ייתן וכתב לו ספר התורה, חיסורי מחסרא, שבט יהודה.

ה. קול גדול הגיע עת לקינה, פינו מלא צ'ירה ולשוננו ק'ינה כותלי בית המדרש יזעקו אן פנה, קראו למקוננות, רבות בנות, הנה טפחו"ת ל"ו מענות יצאה ח'מה מנרתיקה, הלמה מחקה, שולטן מדבית יהודה.

ו. קול נהי כליל לא'ישים לספור לצ'רה, וענתה הצ'ירה, צ'ירו חכימיא למהוי כספדי'יא, צווחין בייא בייא, ירוצון ויקוננו, תרדנה עינינו דמעה ועפעפינו, כי צדיק אבד ואין איש יהודה.

ז. קול ברמה כל העם אשי בשער, נבהלו נחפזו אחזו צ'ער, קרעים הלביש אף כי לבית, אשת לפידות אש להבות, הרי זה ב'כי יותן זה אומר בכה, וזה אומר בכו, עלה אריה משובכו, אריה יהודה.

12 ראו המקור והחתימות אצל עובדיה, תשל"ה, תעודה 453, עמ' 84.

ספר

אגרת המליצה ומשפט לשרה

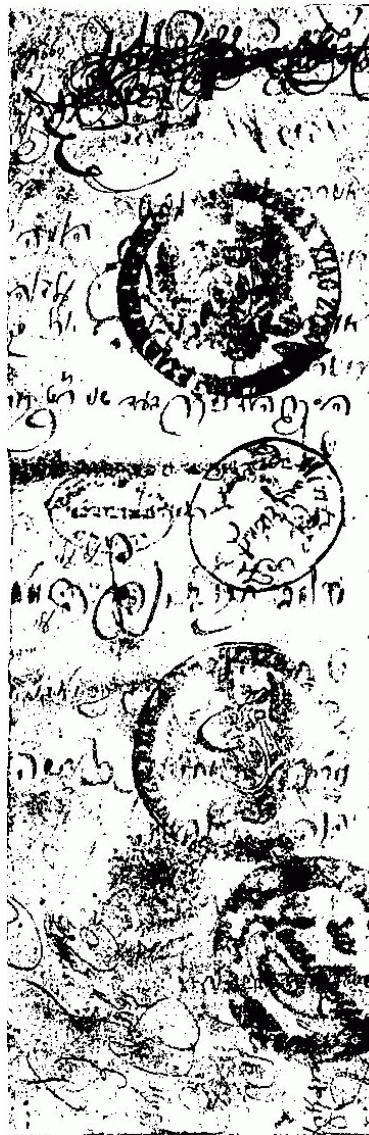
דו"ח חזר מועיל חשלת גדולה וכוללת לבאים להתלמד
 חכמת המליצה. וגם לדרשני' שיהי' רגיל על לשונ'
 החלפות הענינים וההכחות והתיבות והאותיות הנחלף
 בקשרי הכתיבים. להעזר בהם ולהביא ראי' מהם צדק
 ההזמין לצורך פרוסים ודרוסיס. וגם לאותן אשר חלפנים
 בעום וזעיל חכור זה למתן מחברו העניני' החסודי' בלבות'
 קדור נכון. להשר לחלף חנוקסס. להקים להם בלין המיון
 והיקורח להוליה פרי תבוא' וטי' קלת העניני' בגדרם אשר
 יוכלו לחנו' זה. החכם עיני' בראשיתם ומחזני שכל בידן
 שפוט על יתר ספרים להוליך כדמחמם ולהפרות הדברים
 עם מאד. לרלף מהם טכיות המחדס. להרין והבודה
 הוא כולל קדור ס' הנכבד לסון לחודי' החכם הלולאטי'
 על השני. והמות מורדפי'. ושרשים הסתעפים נעניני'
 שרררררר. חנרו הרב וגאון החכם השלם מודד יד
 שרגליו' אביד. רקיק שעבר שיון נעה' ספר קרבן
 ראשית וס' בית מדות וס' אור עולם וס' שאלות
 ותשובות פרי תבואה :

נרפס פה עיר נאוי דוואהר

תחת מחשלת הדוכס האדיר **סטאניסלוב**
פאניטאווסקי ירס :

דרוקט אין דער פרולווגירטי דרוקריח פון הערן
יאקן אנטאן קריגר :

פשינת כל הרגיל לקרות בחזר זה. הוא זוכה
בולדברים ההבה לפיק

- ח. קול האר"ש אנן מה נעביד איעכול ניב שפתים, בדאבון נפש וכיליון עיניים, גזירה היא מן השמים, אין לנו אלא להצדיק דינו צדיק הוא ה' כי פיהו מרינו, מאי דניחא קמי קב"ה ליעביד ערבה לה' מנחת יהודה.
- ט. קול תפלה ניגש' והוא נה'נה מזיו השכינה, עליונים מבקשים את רבי בוא יבוא ברינה, אל הקדש פנימה לראש פינה שתיין הלוי"לי, לא בהיל לאסתכולי, אכיל מדיליה קב"ה חדי בפלפוליה שמע ה' קול יהודה.
- י. קול שהוא עיקר ועמו תפלה יביע, אל נחמו"ת ה' אל נחמו"ת יופיע, ישלם נחומים לו ולאביליו ז' דנחמתא ישיביע, ומחה ה' דמעה אנא ה' בקרב שנים תודיע, ולבניו יריק ברכה עד בלי די, ונחמ"ת שדי, זכותו עליהם תגן, אלף המגן, יהיה עליהם למחסה, למוד אותו שבט להוציא מלכים לכיסא לא יסור שבט מיהודה.

שיבוצים קלמבוריים שוני עיצור מקראיים ותלמודיים

- א. בקצ"ף מלא: על פי בראשית כג, ט: 'בכסף מלא יתננה לי' המוסב על מערת המכפלה. כאן: שעת המוות היא שעה קשה.
- ב. יאוד"ה יעלה: על פי שופטים א, ב. שם: יהודה יעלה לנחול את הארץ. כאן:
- ג. איה הפה שאצ"ר: על פי המאמר התלמודי 'הפה שאסר הוא הפה שהתיר' המצוי הרבה בתלמוד, כמו דמאי ו, יא. כאן: היכן הפה שהיה מפיק מרגליות בנאומיו ובדרשותיו?
- ד. כל ספור"ר טהורה: על פי דברים יד, יא: 'כל צפור טהורה תאכלו'. כאן: דבריו שהיו כמו סיפורים יפים ואגדות.
- ה. באר"ש נכוחות: על פי ישעיהו כו, י 'בארץ נכחות' (=ארץ האמת). אר"ש ראשי תיבות של ארשת שפתיים. הצירוף פירושו: דברי האמת והיושר שיצאו מפיו.
- ו. שבטו יתן: על פי שמות כא, יט: 'רק שבתו יתן'. שם: במובן של תשלום על ישיבה ובטלה ממלאכה למי שהוכה על ידי חברו. כאן: דברי התוכחה שהיה מטיח כלפי אנשים.

- ז. **הגיע עת לקננה**: שיבוץ קלמבורי על פי תהלים קב, יד: 'אתה תקום תרחם ציון כי עת לחננה כי בא מועד'. כאן: הגיע הזמן לומר דברי קינה.
- ח. **פינו מלא ציר"ה**: מנוסח נשמת ועל פי ברכות נט, ע"ב: 'ואילו פינו מלא שירה כים'. כאן: פינו מלא קינה.
- ט. **הנה טפחור"ת ל"ו מענו"ת**: על פי תהלים לט, ו: 'הנה טפחות נתת ימי' (=מדודים ימי) ועל פי מו"ק ג, ד: 'נשים במועד מענות (עונות כאחד) אבל לא מטפחות'. כאן: לו במקום לא. להבעת החובה.
- י. **יצאה חמ"ה מנרתיקה**: על פי בבא מציעא פו, ע"ב: 'הוציא הקב"ה חמה מנרתיקה'. כאן: במובן כעס וחמה, והיא מידת הדין הנמתחת על האדם לפני מותו.
- יא. **כליל לאישי"ם**: על פי זבחים נג, ע"ב: 'העולה קדשי קדשים... וטעונה הפשט וניתוח וכליל לאישי"ם'. שם: הקרבן נשרף כולו באש המזבח. כאן: איש כלול במעלות.
- יב. **לספור לצר"ה**: על פי בראשית כג, ב 'ויבא אברהם לספר לשרה'. כאן: לצרה ולאסון.
- יג. **וענתה הציר"ה**: על פי דברים לא כא: 'וְהָיָה כִּי תִמְצָאן אֹתוֹ רְעוּת רַבּוֹת וְצָרוֹת וְעָנְתָה הַשִּׁירָה הַזֹּאת לְפָנָיו לְעֵד'. כאן: וענתה הקינה.
- יד. **צרו חכימיא למהוי כספדייא**: על פי סוטה ט, טו: 'רבי אליעזר הגדול אומר מיום שחרב בית המקדש שרו חכימיא למהוי כספריא וספריא כחזנא וחזנא כעמא דארעא ועמא דארעא אזלא ודלדלה ואין מבקש על מי יש להשען על אבינו שבשמים'. כאן: החכמים נאלצו להפוך לסופדים.
- טו. **אחזו צע"ר**: איוב יח, כ: 'וקדמונים אחזו שער'. כאן: צער על המת.
- טז. **יעלה ארי"ה משובכו**: ירמיהו ד, ז: 'עלה אריה מסבכו' (=נבוכדנצר היושב בסבכי היער). כאן: כינוי לנפטר יהודה (=גור אריה יהודה) שעלה מן העולם.
- יז. **קול האר"ש**: על פי 'כל הארץ' (בר' יא, ט). כאן: קול ארשת שפתים =קול הבכי.

- יח. **נגש והוא נהנ"ה:** על פי ישעיהו נג, ז: 'נגש והוא נענה', במובן: מעונה. כאן: נהנה בגן עדן.
- יט. **קול שהוא עיקר:** על פי 'כל שהוא עיקר' (משנה ברכות ו, ז). כאן: הבכי, שהוא הביטוי העיקרי לאבל.
- כ. **אל נחמו"ת ה' אל נחמו"ת יופיע,** על פי תהלים צד, א: 'אל נקמות...'. ושיעורו כאן: ה' ניחם את האבלים.
- כא. **ונחמ"ת שדי:** על פי איוב לא, ב: 'ונחלת שדי ממרומים'.

שיבוצים שוני הוראה

- א. **אזל"א גרי"ש סגולת"א:** שמות טעמי המקרא. כאן: הנפטר שהיה אדם חשוב כסגולה אזל = הלך לעולמו.
- ב. **שעולה השלהבת:** על פי רש"י שמות כז, כ: 'עד שתהא השלהבת עולה מאליה'.. כאן: ביטוי לצער.
- ויעל יהודה:** שם: עלה למקום. כאן: עלה השמימה.
- ג. **יושב בשבת תחכמונים:** על פי שמ"ב כג, ח: 'אַלְהָ שְׁמוֹת הַגִּבּוֹרִים אֲשֶׁר לְדָוִד יֹשֵׁב בַּשָּׁבֶת תַּחְכְּמוֹנֵי רֹאשׁ הַשְּׁלֵשִׁי הוּא עֲדִינוּ הָעֶצְנִי עַל שְׁמֹנֶה מֵאוֹת חָלָל בְּפַעַם אֶחָת'. כאן: רמז לשיבתו עם חכמים ודיינים בישיבה של תורה.¹³
- ד. **בעמק הבכ"א:** על פי תה' פד, ז. שם: שם מקום. כאן: בכי מעמק הלב.
- ה. **לא ננעלו שערי דמעה:** על פי בבלי, ברכות לב, ע"ב: 'מיום שחרב בית המקדש ננעלו שערי תפלה, שנאמר 'גם כי אזעק ואשוע שתם תפלותי' (איכה ג, ח), ואף על פי ששערי תפלה ננעלו שערי דמעה לא ננעלו, שנאמר 'שמעה תפלותי ה' ושועתי האזינה אל דמעתי אל תחרש' (תהלים לט, יג). כאן: העיניים שאינם חדלים מלבכות.
- ו. **כולהו תנויי בניזיקין ועוקצין:** על פי סנהדרין קו, ע"ב. שם: לימודם היה בסדר נזיקין ועוקצין (טהרות). כאן: הכול עוסקים בתיאור גודל האבדה, שהסבה לקהל נזקים (חברתיים רוחניים).

- ז. **מל"ך יהודה**: על פי מל"א יב, כג. כאן: כינוי לנפטר, ועל שם שהחכמים קרויים מלכים, על פי בבלי, גיטין סב, ע"ב: 'מנא לך דרבנן איקרו מלכים?...דכתיב: 'בי מלכים ימלוכו' (משלי ח, טו).
- ח. **אשת לפידו"ת**: על פי שופטים ד, ד. שם: כינוי לדבורה. כאן: אש להבות של לפידים.
- ט. **הרי זה בכי יותן**: על פי ויקרא יא, לח: 'וכי יתן מים על זרע', ומכשירין א, א. שם: המאכל מוכשר לטומאה על ידי מים, שניתנו עליו. כאן: הבכי שבוכים על המת.
- י. **זה אומר בכה, וזה אומר בכו**: כאן הקריאות של האנשים לבכות על הנפטר.
- יא. **יעלה ארי"ה משובכו**: ירמיהו ד, ז: 'עלה אריה מסבכו' (נבוכדנצר היושב בסבכי היער). **אריה יהודה**: בראשית מט, ט.
- יב. **ערבה... יהודה**: מלאכי ג, ד. שם: במובן מנחת קרבן למקדש. כאן: הנפטר קרבן לה'.
- יג. **שב"ט יהודה**: כמו ביהושע ז, טז. כאן: המכה שספגה הקהילה בעקבות הסתלקותו של החכם יהודה.
- יד. **ז' דנחמתא**: במקור שבע הפטרות הנחמה, שאומרים לאחר תשעה באב. כאן: שבע נחמות כנגד ז' ימי האבל.

התשתית הרעיונית לשימוש בקלמבור

מדרש 'אל תקרי' והקלמבור

כאמור, הרבה מחידודי הלשון נוצרים על ידי שינוי של השיבוץ המקראי או התלמודי בהשוואה למקורם, כמו 'כליל לאישים' במובן איש נבחר ומושלם שמקורו ב'כליל לאישים' שפירושו קרבן עולה הנשרף כולו באש. תופעה לשונית זו מעוררת שאלה מה מקור הסמכות שנטלו עליהם חכמים אלה לשנות מילים ולהטעינן במשמעות חדשה שאין לה סמך במקור? דומני, שהמקור עליו נשענים חכמים אלה הוא המדרש 'אל תקרי' שתבניתו היא: אל תקרי כך אלא כך. כלומר אל תקרא ותגרוס את הביטוי כך על פי מקורו, אלא שנהו והטען בו משמעות חדשה. מספר ההיקרויות של 'אל תקרי'

מגיע לכחמש מאות בתלמוד, במדרש ובזוהר. הרבה מהן חוזרות על עצמן, כמו 'אל תִּקְרֵי בְּנֵיךָ אֶלָּא בְּנֵיךָ' המופיעה שבע פעמים במקורות אלו, כך שאפשר לדבר על פחות ממאה נוסחאות של 'אל תקרי'. הנה דוגמאות:

1. חידוד לשוני על ידי שינוי משקל השם: 'מניין לנו שהשם גורם? שנא' לכו חזו מפעלות ה' אשר שם שְׁמוֹת בארץ' (תהלים מו, ט), על דרך 'אל תקרי שְׁמוֹת אלא שְׁמוֹת' (בבלי, ברכות ז, ע"ב).
2. תיאור התורה ככלה – חידוד לשוני מורחב על ידי שינוי שם עצם לשם תואר:
תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב (דברים לג), על דרך 'אל תקרי מוֹרְשָׁה אלא מְאֹרְשָׁה' (בבלי, פסחים מט, ע"ב).
3. שינוי הבניין: כל ת"ח שנמצא רבב על בגדו חייב מיתה, שנא' כל משנאי אהבו מות (משלי ח, לו), על דרך 'אל תקרי מְשַׁנְּאֵי אלא מְשַׁנְּאֵי' (בבלי, שבת קיד, ע"א).
4. שינוי הבניין, הגייה וביטוי בפה סגולה היא להפנמת החומר הנלמד ולזכירתו: 'אמר לו שמואל לרב יהודה: פתח פיך וקרא פתח פיך ולמד, כדי שתתקיים בך ותאריך חיים שנאמר "כי חיים הם למְצַאֵיהֶם ולכל בשרו מרפא"' (משלי ד, כב), על דרך 'אל תקרי לְמְצַאֵיהֶם אלא לְמוֹצֵי־אֵיהֶם בפה (בבלי, עירובין נד, ע"א).
5. שינוי שם פועל לשם עצם ושינוי כתיב להבעת חשיבותם של אמצעים דקטיים לזכירת החומר: "אין תורה נקנית אלא בסימנין שנאמר 'שימה בפיהם', אל תקרי שימה אלא סימנה" (בבלי, עירובין נד, ע"ב).

הצימוד והקלמבור

הצימוד, או בשמו הקדום "לשון נופל על לשון", מקובל בשירה העברית בספרד. זהו סוג של שימוש אמנותי לשוני ספרותי, ועניינו שימוש במילים דומות אבל שונות בצד כלשהו. המשורר מביא בשורה אחת שתי מילים דומות או קרובות זו לזו בכתיב ובמבטא, בשינוי כלשהו של אות או תנועה וכיו"ב, אבל שונות זו מזו במשמע. בצימודים ובמיונם עסק דוד ילין (תשל"ח, עמ' 216–242).

לעומת הצימוד, הקלמבור בדרך כלל הוא שיבוץ מקראי הנקשר למקורו ככתבו או בשינוי זעיר של אות או תנועה וכיו"ב אבל בשינוי

משמע. ההבדל הוא בסמיכות של ההקשר: שני חלקי הצימוד מופיעים זה ליד זה, ואילו הצימוד הקלמבורי או המוער והשיבוץ המקורי אינם מופיעים זה ליד זה. השיבוץ המוער מופיע בטקסט, ואילו השיבוץ המקורי עולה מן ההקשר. המצוי במקורות רואה את שניהם לפניו, אחד בכתב ואחד בעל פה. מבחינה זו דומה השיבוץ המוער לאחד מבסוגי הצימוד – הצימוד הנעלם (הסוג העשירי אצל ילין), שאי אפשר להבינו אלא בהקשר למקורו. המשותף לצימוד ולקלמבור הוא המבע הדרמשמעי העולה מן ההקשר של שני המרכיבים.

המיון והחלוקה של הצימודים ושל הקלמבורים

דוד ילין (שם) מייין את הצימודים לעשרה סוגים: (א) צימוד שלם, (ב) צימוד מורכב, (ג) צימוד שונה כתיב, (ד) צימוד שונה אות, (ה) הצימוד שונה תנועה, (ו) צימוד נוסף, (ז) צימוד נפחת, (ח) צימוד הפוך, (ט) צימוד גזרי, (י) צימוד נעלם. אף על פי שלא נימק את משמעות החלוקה ותרומתה נוכל למנות כמה מיתרונותיה: ראשית, חלוקה זו מציגה בפנינו את הקישוטים השונים ואת הסגנוניות של הצימודים; שנית, היא מראה לנו מה הן הדרכים והשיטות שעל פיהן יצרו המשוררים את הצימודים; ושלישית, מיון זה הוא גם מעין שיטות העומדות בפני המשורר כדי לקשט ולהעשיר את יצירתו בשירה ובפרוזה החרוזה.

כיוצא בכך תרומתה של החלוקה של הקלמבורים או השיבוצים המנוערים: ראשית, היא מראה לנו באילו שיטות פעלו הכותבים והחורזים ליצור את חידודי הקלמבור השונים; שנית, היא נותנת לקורא מכשיר ראיה והסתכלות כיצד לזהות שיבוצים אלה המוערים על ידי גרש או הסמויים בלעדיו; ושלישית, היא מקלה על הכותב הרוצה להעשיר את כתיבתו בקלמבור אילו שינויים עומדים לרשותו ליצור קלמבור.

על דרך מיון הצימודים על ידי דוד ילין (לעיל), חילקנו את חידודי לשון הקלמבוריים לקבוצות: (א) שיבוץ מוער שונה עיצור, (ב) שיבוץ שונה תנועה, (ג) שיבוץ שונה כתיב, (ד) שיבוץ הפוך, (ה) שיבוץ מורכב, (ו) שיבוץ נוטריקוני.

הדגמה של שיבוצי לשון מחודדים על פי קובץ שירים שלם לרב רפאל משה אלבו

להלן הדגמה של שיבוצי לשון מחודדים על פי קובץ שירים שלם לרב רפאל משה אלבז (תקפ"ג/1823–תננ"ו/1986), משורר מרכזי ממרוקו המכונה הרמ"א הספרדי. שירתו של הרמ"א מקובצת בשני ספרים: 'שיר חדש' ו'קול בוכים'. שניהם יצאו לאור בכריכה אחת לראשונה בירושלים בשנת תר"צ. הספר 'שיר חדש' כולל בתוכו חמישים ושלושה פיוטים בנושאים שונים: גלות וגאולה, מוסר ותוכחה, פיוטי הדרך לסיום מסכת, פיוטים למעלת התורה ולומדיה, שירי ויכוח, שירי טבע והשגחה, שירי הגות והתבוננות, שירי הודיה, שירי שבח וארבעה פיוטי מוסר בערבית יהודית. הספר השני 'קול בוכים' מכיל בתוכו תשע־עשרה קינות: רובן על חכמי הדור, בכללן גם על קרובי משפחה של המשורר, אנשים ונשים.

א. שיבוץ מוער שונה עיצור

שיבוץ מוער שונה עיצור הוא הנפוץ ביותר. לרוב, חילוף העיצור בא על ידי עיצור אחר קרוב מבחינה פוניטית ובדרך כלל בעיצורים השורקים ז, ס, צ, ש, ש.

לאחר הדוגמה מופיע מקורה. אם הוא קינה רשומה המילה 'קינה' ואחריה מספרה ומספר הטור. אם המקור הוא פיוט, תחילה מופיע סוג הפיוט או נושאו ואחריו שם הפיוט ומספר הטור.

1. חילופי עיצורים מקבוצת השורקים ז, ס, ש, ש, צ

• ז < ש

לְמִקְוֵן שֶׁל שְׁבָחִים / יִרְאֶה וְיִגִיעַ (קינה, אָקְרַע סְגוּר לְפִי, 23)
 על פי בבלי, זבחים מז, ע"א: 'איזהו מקומן של זבחים קדשי קדשים'.
 כאן: למקום שבו יזכה לשבחים על מעשיו הטובים בעולם הבא
 במחיצתם של צדיקים.

• ס < ש

שֶׁר צָלַם הַמְגֵעַל (שבחי צדיקים, אֲמַרְתִּי אֶסְפְּרָה, 7)
 על פי במדבר יד, ט: 'סָר צֶלֶם מֵעֲלֵיהֶם'. כאן הַשֶּׁר וחבר מרעיו
 המתנכלים לצדיק, והוא כאן כינוי גנאי לשר, מנהיגם של המתנכלים
 (השוו רש"י, שם).

• ש < ס

אַהֲבַת דָּוִד וּבְרִית שְׁלוֹמוֹ / תְּקִים לְזַרְעוֹ עוֹמֵד בְּמִקְוָמוֹ / תַּחֲתִיו מִבְּנֵי
לְפִי תָמוּ מְשִׁיחַ יְיָ יְנוּן שְׁמוֹ / לוֹ יִקְהַת עֲמוֹ (גלות וגאולה, כָּלוּ עֵינַי
מִיַּחַל בְּשׁוֹרָה, 8–9)

הצירוף 'לְפִי תָמוּ מְשִׁיחַ' הנוצר מסוף הטור הראשון ומתחילת הטור השני הוא על פי בבלי, כתובות כו, ע"א: 'מסיח לפי תומו'. כאן: המשיח יבוא בהיסח דעת, על פי בבלי, סנהדרין צז, ע"א: 'שלושה דברים באים בהיסח דעת: עקרב, מציאה ומשיח' משיח יי: על פי שמ"א כד, ז. ינון שמו: על פי תהלים עב, יז: 'יהי שמו לעולם... ינון שמו', והוא ביטוי רב משמעי: (א) ינוב וירבה שמו (ראב"ע), (ב) יזכר לעד מלשון נין *ונכד (רד"ק), (ג) שמו של משיח הוא ינון, על פי בבלי, סנהדרין צח, ע"ב.

• ס < צ

לְיוֹם עֲבָרוֹת תִּבְכּוּ תוֹסִיפוּ צָרָה (קִינָה ג, 19)
על פי ישעיהו א, ה: 'תוסיפו סרה'.

• צ < ז

אָבֵל אִישׁ כְּמוֹנֵי אֵין נִכּוֹן לוֹ לְשֹׁפֵן בְּכַתֵּי הַחֲסָרִים / דַּעַת כָּל נָשִׁים דַּעְתָּן
קָלָה (ויכוח בין האיש לאישה, קול ענות, 49–50).
בְּכַתֵּי הַחֲסָרִים: חידוד לשוני בשינוי אות: 'כבתי-חצרים' (ויקרא כה, לא).
בְּכַתֵּי הַחֲסָרִים דַּעַת: הם הנשים, והטעם? נשים דעתן קלה (בבלי, שבת לג, ע"ב).

• ז < ש

1. יֵצוּ נָא אֶת בְּרַכְתּוֹ / לְעַבְדּוֹ בֶּן אֲמָתוֹ / מִזֵּיו הֲדָר יִפְעֲתוֹ / יִקַּח נָא
שְׁמֵשׁ מְנָהוּ (שבחי אליהו הנביא, לֵב חָכֵם, 62)
חידוד לשוני על דרך איוב ד, יב: 'ותקח אזני שמץ מנהו', ופירושו: קצת. ונקשר למקור השיבוץ על פי בראשית יח, ד: 'יקח נא מעט מים'. כאן: שמש, אור, אורו והשראתו של אליהו, ומרמז על גילוי אליהו.

2. אוֹיְבֵי אֲמִילִם / וּלְיַגְי אֲזָרַח שְׁלֹמָ'א / דַּפְּן רַב (גלות וגאולה, אוֹיְבֵי
אֲמִילִם, 1–2).

שְׁלֹמָ'א דַּפְּן רַב: חידוד לשוני בשינוי אות, על פי דניאל ב, לא: 'צלמא דכנ רב' (הצלם ההוא גדול). כאן: השלום הלז גדול,

ושיעור המשפט כך: 'ולניני אזרח שלמא דכן רב', לבני אברהם אבינו השלום שיבוא להם לעתיד לבוא יהיה גדול. הביטוי 'שלמא דכן רב' מופיע באגרות המליציות של רבני 'צפרו' (ראו דוגמות ב'קהילת צפרו', ח"ב, עמ' 70, בתחילת איגרת 433, בעמ' 71, בתחילת פסקה ב).

• ש < צ

1. לְסַפֵּד לְכַפּוֹת לְצָרָה (קינות א, 15; יא, 4; יד, 1)
על פי בראשית כג, ב: 'ויבא אברהם לספד לְשָׁרָה ולבכתה'. שם:
לנפטרת שרה, כאן: לצרה, לאסון, שנוצר עם פטירת המנוח.
2. זִיו הַדָּר הָעֵיר צִפַּת הַיָּאוֹר / אֲדִיר וְנָאוֹר (שבחי ציון, אל עיר קדש,
(41)
על פי בראשית מא, ג: 'שפת היאור'. כאן: מובנו יאורה של צפת.

• ש < ש

- שָׁחַר הוּא יַעוֹרֵר / בָּלַב שְׂמִחַ // לְהֵיּוֹת פֶּלַאִישׁ שׁוֹרֵר / זְמִיר הַגִּיעַ (טבע
והשגחה, מה דמוות תַּעֲרָכוּ, 10)
על פי אסתר א, כב. שם: שולט משורש שָׁרַר, כאן: משורר, כלומר
מסדר שבחיו של מקום, שורש שיר.

• ש < צ

1. קוֹל מֵר וְנָהִי אֶצְיָרָה לִידִידִי (קינות ט, 2; יד, 19)
על פי ישעיהו ה, א: 'אֶשְׁיָרָה נָא לִידִידִי'. שם: שירה ושבח
לישראל. כאן: אקונן על הצרה, על ידידי שנפטר.
2. הוּא הַמְצַפִּיר, שְׁמוֹ נוֹדַע בְּשַׁעֲרֵים (קינה ב, 19).
על פי בראשית מב, ו: 'ויוסף הוא השליט על הארץ הוא הַמְשַׁפִּיר
לכל עם הארץ'. הַמְשַׁפִּיר: מוכר תבואות. הַמְצַפִּיר: צובר בקרבו
הרבה תורה ומפיצה בקרב עמו.
3. רָאָה כִּי אָזְלַת יָד וְדָבְקוּ צַעֲרִים (קינה ב, 26)
על פי בבלי, סנהדרין קז, ע"ב: 'בשעה שבנה שלמה את ביהמ"ק,
בקש להכניס ארון לבית קדשי הקדשים, דבקו שערים זה בזה'.
כאן: צער המשפחה וצער המשורר.
4. קָשָׁה פְּרִידַתְךָ קַלְקָלָה צוֹרָה (קינה, עֵינֵי יְרֵדָה מֵים, 14)

חידוד לשוני בשינוי אות על פי ב"ר נה, ח: 'אהבה מקלקלת את השורה'. כאן: מרוב צער הפרידה נפגמה דמות המשורר על ידי שנחלש גופו והורעה חזותו.

2. חילופי עיצורים מקבוצת הגרוניים: א, ה, ע

- א < ע
אָחֶזָה נַעַם יִפְעֶתָךְ / כָּאוֹר נִגְהָ הָאֵיר מְזַרְחָ (בשבח השכינה, לְחִדּוֹד יַעֲלֶת חֶשְׁקִי, 16).
- האיר אפילו את המזרח מוצא השמש לחוזק אורו, ואולי במובן 'האיר ממזרח', ועל דרך החידוד הלשוני 'מי העיר ממזרח' (ישעיהו מא, ב).
- ע < א
יִלְאֶה פֶּה וְרַעֲיוֹן אֵין דֵּי / בְּאֵר חֶסְדּוֹ צוֹר הַפּוֹדָה (הודיה לגשמים, יוֹדוֹ לְךָ, 10)
- אֵין דֵּי בְּאֵר: חידוד לשוני בחילוף אות על משקל 'אין די בער' (ישעיהו מ, טז).
- ע < ה
1. נֶאֱסַפּוּ שְׁמָה כָּל הַהֲדָרִים (קינות ב, 7; יא, 33)
על פי בראשית כט, ג: 'ונאספו שמה כל העדרים'. שם: נקבצו כל עדרי הצאן. כאן: נקבצו כל הצדיקים והחכמים החשובים בגן עדן, ואליהם מצטרף גם המנוחם.
- 2. אֲשָׁרֵיוּ נִפְשׁוּ לוֹ חֵיהָ / וְהוֹדָ יְדוֹ נְטוּיָהּ / חֵד מִבְּנֵי עֲלֵיהָ / לְבָרְכָהּ וְזָכַר צְדִיק (שבחי צדיקים, אמרתי אספרה, 37)
הצירוף המקובל הוא 'ועוד ידו נטויה' (ישעיהו ה, כה; ט, יא; טז, כ; י, ד), ובכולם מוסב על ה': 'בכל זאת לא שב אפו ועוד ידו נטויה'. כאן כמו 'ידו הדה' (ישעיהו יא, ח), ושיעורו: ידו של הצדיק מושטת לעזרה.

ב. שיבוץ קלמבורי שונה תנועה

שיבוץ קלמבורי שונה תנועה הוא שיבוץ השונה ממקורו בתנועה ויוצר שינוי דקדוקי וסמנטי. סוג זה נפוץ פחות. לדוגמה, מר (מם פתוחה) > מור (מם חלומה).

דוגמות:

1. עיני נטפו מר / לבי חמרמר (קינה יד, 4)
על דרך שה"ש ה, ה: 'יְיָדִי נָטְפוּ מוֹר' כאן: מר בפתח בהתאם
לחרוז הענפי, ושיעורו: הזילו דמעוּת מרות.
2. דְרָכָיו יוֹדֵעַ (קינה ד, 25)
על פי תהלים קג, ז: 'יודיע דרכיו' שם: בבנין הפעיל. כאן: בבנין
קל, ושיעורו: ד' יודע כל דרכיו הטובים של הנפטר.
3. חֶבֶשׁ לְנִשְׁפָּרֵי לֵב כְּמוֹ חֲלָאִים (קינה א, 25).
הלשון על פי שה"ש ז, ב. 'יִרְכִיף כְּמוֹ חֲלָאִים מַעֲשֵׂה יְדֵי אָמֶן'.
שם: ריבוי של חֲלִי, (חית חטופה) במובן תכשיטים כאן: במשמע
"חֲלָאִים", ריבוי של חולי, ושיעור הטור כולו כך: חבוש לנשברי
לב כמו שאתה מרפא חוליים אחרים.

ג. שיבוץ קלמבורי שונה כתיב

שיבוץ קלמבורי שונה כתיב הוא שיבוץ השונה ממקורו בכתיב הדקדוקי או
בסיומת דקדוקית, דבר המשנה את המשמעות כגון דינא > דינה. הנה
דוגמות:

1. חֲשָׁקָה נִפְשׁוּ בְּדִינָא (קינה ב, 10)
על פי בראשית לד, ג: 'ותדבק נפשו בדינה', ובראשית לד, ח:
'שכם בני חשקה נפשו בכתכם'. שם: שם פרטי. כאן: מילה
בארמית=בדין, ושיעורו: נתמסר לדיינות ולפסיקה הלכתית,
שראה בהם משאת נפשו ומזכיר את הביטוי המדרשי 'חשקה
נפשי בתורה'.
2. אֶשְׂרִיו נִפְשׁוּ לוֹ חֲתִיָּה / וְהוֹד יָדוֹ נְטוּיָה (שבחי צדיקים,
אספרה, 37)
כאן לחיוב והפך הכתוב בתהלים כב, ל: 'ונפשו לא חיה'. שם
מוסב על ה' אשר לא יחיה את נפש הרשעים (יב"ע). כאן: ה'
מנציח את נשמתו של הצדיק (והשוו רש"י, שם: 'ורבותינו דרשו
מן המקרא הזה שהמתים לפני מיתתם רואין פני שכינה'). ואולי
מוסב כאן גם על הצדיק אשר מסר את נפשו לה' ועל ידי כך
הנציח נשמתו.

3. אֲשָׁרֵי אִישׁ אָנָּה לְמוֹשָׁב לוֹ / וַיֵּט אָהָלוֹ / וַיֵּטשׁ מִשְׁכַּן שְׁלוֹ / יוֹשֵׁב
בְּסֶתֶר עֲלִיּוֹן סֶלָה (שבחי ציון, אל עיר קדש, 22)
- וַיֵּטשׁ מִשְׁכַּן שְׁלוֹ: בחוץ לארץ. כאן: 'שְׁלוֹ' השין בסגול ולא
בחיריק, והוא שיבוץ מקראי שונה ניקוד ומשמע, על פי תהלים
עח, ס: 'וימאס מאד בישראל ויטש משכן שְׁלוֹ (=שילה) אהל שכן
באדם'.
4. בִּינַן שְׁל קְדוּשִׁים אָהָלוֹ (קינה יא, 49)
- על פי בבלי, פסחים קד, ע"א: 'בנן של קדושים', ריבוי של בן.
כאן במובן 'בין', 'בתוך', בין קדושים שם יטע אהלו, שם ישכון
בגן עדן עם הצדיקים.

ד. שיבוץ קלמבורי הפוך

שיבוץ קלמבורי מהופך הוא שיבוץ שנתחלף סדר אותיותיו (פרזונו >
פרזונו): וְצִדְקוֹת פְּרִזְוֹ / פְּרִחְמִיו גְּמִלָם (קינה ד, 9)
על פי שופטים ה, יא: 'צדקות ה' צדקות פרזונו בישראל'. שם: במובן
יישוב ערי הפרזות. כאן: צדקות, שהמנוח היה מפזר ומחלק.

ה. שיבוץ קלמבורי מורכב

שיבוץ קלמבורי מורכב הוא שיבוץ חדש שמילה מקורית אחת בו נחלקה
לשתיים: למו אב > למואב; אב נר > אבנר.
לְבִי יִזְעַק לְמִ'וֹ אָב (קינה ב, 1)
על פי הקינה על חורבן מואב 'לבי למואב יזעק' (קינה טו, ה). כאן:
'למ'ו אב' – כינוי כבוד לסבו של המשורר המתייחס אליו כאב.

ו. שיבוץ קלמבורי נוטריקוני

שיבוץ זה נוצר מצירוף נוטריקוני של כמה מילים במקור. הנה דוגמה
יחידאית:

אִישׁ שֶׁהֶפֶל בו, אָב נַר, יִפֶּת הַגְּדוֹל (קינה ג, 11)

על פי בראשית י, כא: 'ולשם יולד גם הוא אבי כל בני עבר אחי יפת
הגדול'. על פי הפשט לשם נולד בן, הוא עבר, ושם היה שני לאחיו, יפת
הגדול. על פי הפרשנים פירוש אבי כל בני עבר: 'אביהם של העבריים כי

אין למעלה הימנו וד' אלהיו' (ראב"ע) ולדעת ספורנו, שם היה מלמד כל בני עבר, כי המלמד ומורה יקרא אב. כאן: אב נר הוא כנראה, צירוף נוטריקוני של 'אבי כל בני עבר' המביע כאן מעמד רם של המנוח בקרב הקהילה (ופירוט ל'איש שהכל בו'. אב: בחכמה והיה גם סבו של המשורר. נר: כינוי כבוד לגדול בישראל. כמו 'נר ישראל' (בבלי, מנחות פח, ע"ב).

סיכום

במאמר זה הראינו כי חידודי הלשון הקלמבוריים נחלקים לשישה סוגים ראשיים: (א) שיבוץ מוער שונה עיצור, (ב) שיבוץ קלמבורי שונה תנועה, (ג) שיבוץ קלמבורי שונה כתיב, (ד) שיבוץ קלמבורי הפוך, (ה) שיבוץ קלמבורי מורכב, (ו) שיבוץ קלמבורי נוטריקוני.

מבחינת מטענם הסמנטי החדש אפשר למיין את השיבוצים הקלבוריים הנ"ל לשלוש קבוצות: (א) שיבוץ מקראי קלמבורי מופחת המציין הפחתה ההפוכה מרוח המקור הבאה להעצים את הער והכאב, כמו 'אצירה לידידי' במקום 'אשירה לידידי', או 'עיני נטפו מר' במקום 'ידי נטפו מור', 'תְּלָאִים' (חי"ת בחטף קמץ, ריבוי של 'חולי') במקום 'תְּלָאִים' (חי"ת בחטף פתח, ריבוי של 'חלי', במובן תכשיט); (ב) שיבוץ מקראי קלמבורי מוגבה המציין הגבהה ביחס למקור, כמו 'נאספו שמה כל ההדרים' במקום 'העדריים', ונועדה להוסיף שבח הנפטר; (ג) שיבוץ מקראי קלמבורי שונה מגמה המציין דמיון למקורו בשדה הסמנטי אבל בשינוי מגמה, דוגמת 'לבי יזעק למ'ו א'ב' במקום 'לבי יזעק למואב' – שניהם שווים בזעקה, אלא שמושא הזעקה ונושאה משתנים בקינה לזעקה על נפטר, ולא על עם. כיוצא בזה השיבוץ הקלמבורי 'הוא המצ'ביר' המציין הקשר של נכסים רוחניים לעומת נכסי תבואה במקור 'הוא המשביר', או 'וצדקות פזרונו' כשבח למעשה צדקה של הנפטר לעומת יישוב ערי פרוזות ב'צדקות פזרונו'. המשותף הוא הצדקה והחסד, והשונה – טיב החסד.

מקורות

חיבורים:

אבן עזרא, אברהם, קובץ חכמת הראב"ע: שיריו ומליצותיו חידותיו ומכתמיו עם תולדתו, מבואים, תיקונים והערות (מהדיר: ד' כהנא), וורשא תרנ"ד.

אבן עזרא, משה, שירת ישראל (מהדיר: ב"צ הלפר), ליפסיה תרפ"ד.

—— ספר העיונים והדיונים לד' משה אבן עזרא (מהדיר: א"ש הלקין), ירושלים תשל"ה.

אבן צור, ר' יעקב, לשון לימודים, בתוך: ד' עובדיה (עורך), פאס וחכמיה (עמ' 225–438), ירושלים תשל"ט.

אזולאי, רבי חיים דוד יוסף, סידור החיד"א (ליקט וערך: א"מ דזיאלאווסקי), ירושלים.

בן חסין, רבי דוד, תהלה לדוד (מהדירים: א' חזן וד"א ואלבאז), לוד תשנ"ט.

זיסקינד, אלכסנדר, יסוד ושורש העבודה (א–ב), ירושלים תשמ"ז (דפוס ראשון: נאווי דוואהר, תקמ"ב / 1782).

מחקרים ועיונים:

אלבאז, ר"מ (תרצ"ה). שיר חדש וקול בוכים. ירושלים.

אליהו, י' (תשס"ה). סוד הנישואין. בית אל.

אליצור, ש' (תשס"ד). שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ג. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.

הרשב, ב' (תשס"ח). תולדות הצורות של השירה העברית. רמת גן.

חיטיין־מישיח, ר' ולביא, ת' (תש"ע). מ"נאות מדבר" איגרות מחורזות מאת ר' רפאל אהרן מונטוניגו. ירושלים.

טורי, ג' ומרגלית, א' (תשל"ג). דרכי השימוש הסוטה בצירוף הכבול. הספרות, ד, עמ' 99–130.

ילין, ד' (תשל"ח). תורת השירה הספרדית. ירושלים.

עובדיה, ד' (תשל"ה, תשמ"ה). קהלת צפרו, ב–ג. ירושלים.

—— (תשמ"ה). קהלת צפרו, ד, ירושלים.

פגיס, ד' (1976). חידוש ומסורת בשירת החול. ירושלים.

שרביט, ש' (תשנ"ו). חידודי לשון בספרות השו"ת. בתוך: א' שורצולד וי' שליזנגר (עורכים), ספר הדסה קנטור (עמ' 238–250). רמת גן.

—— (תשס"א). שעשועי לשון בספרות הרכנית. בתוך: א' בן דוד וי' גלוסקא (עורכים), מחקרים בלשון העברית ובמדעי היהדות (עמ' 245–258). ירושלים.

